

„ЗА ЛЕВСКИ КАТО ЧОВЕК И ЛЕВСКИ КАТО АПОСТОЛ“

(Васил Левски през погледа на Захари Стоянов)

НАДЕЖДА АЛЕКСАНДРОВА

В кой момент точно Захари Стоянов се е отклонил от „Записките“, за да напише книгата си за Левски, е трудно да се установи, но фактът, че тя предшества излизането на първия им том, достатъчно говори за неспокойствието, с което е написана тази книга. Пряк участник и организатор на Априлското въстание, Захари Стоянов по-късно истински осъзнава и исторически осмисля мястото на Левски в национално-освободителните борби на народа ни. Това става очевидно, когато той заема позицията на летописец. Тогава вероятно образът на Левски „като човек и като апостол“ (II, 59)¹ израства ретроспективно постепенно в съзнанието му. В края на тази своя първа книга, преди да премине отново към „Записките“, той заключава: „Ако не беше той да събуди най-рано заспалите духове, то ние не щяхме да имаме Априлско въстание. Участвах в приготвянето на това последното и видях доколко народът беше приготвен още от времето на покойния Дякон — от бащата на апостолите.

— Познаваш ли ти Василя Дякона? Той говореше така и така — казваха селяните навсякъде, на които из паметта не беше изчезнал още хероят.

В IV въстанически окръг (Панагюрище) апостолите през 1876 година тръгнаха наготово из пътеките и старите конаци на Дякона. Нему се дължи учреждението на всички тайни комитети из България“ (II, 86—87).

Но Захари Стоянов написва най-напред биографията на Левски не само за да анализира развълнуваните си мисли и да се върне към „Записките“ с чувството на един изпълнен исторически дълг, а и със съпротива срещу симптомите на фалшивата митологизация на героя, чийто образ според него не се нуждае от украса и преувеличения. „Аз казах за моя герой това, което е положителната истина за него и което той е вършил; а комуто се вижда грубо неговото поведение и характерът му, то нека го облагодорява после по вкуса на своята публика“ (II, 13).

В сравнение с последвалите във времето многобройни биографии на Васил Левски в Захари Стояновата липсват естествено много от по-късно откритите документи и факти. Тя е написана под напора на вътрешната авторска (и осъзнатата обществена) необходимост, с едно познание а priori, което по-късно фактите и документите само ще потвърждават и допълват. И без да е достатъчно документална, тази биография на Апостола е неоплакливо вярна и достоверна с наличната си информация и с внушението на една цялостна представа за неговата личност и дело. Тя никога не е излязла и очевидно няма да излезе от историческо и литературно обръщение, защото е първа не само в реда на биографиите², а и в исторически ценностен смисъл. „Днес ние наброяваме няколко биографии на Апостола. . . незабравимите страници, които написа Иван

¹ Цитатите от Захари Стоянов са по последното тритомно издание на съчиненията му от изд. „Български писател“, 1983 (II изд.). След всеки цитат в скобите се посочват съответно том и страница.

² Н. Генчев, Васил Левски. С., 1987, с. 165. Посочва, че появилата се преди това книга за Васил Левски на Г. Я. Кирков повече напомня едно похвално слово.

Вазов по предания на Иван Грозев. Но единствената биография на Левски, която винаги ще се чете и никога с нищо няма да бъде заместена, си остава тази на Захари Стоянов.³ Тези думи на Стефан Каракостов, написани преди 44 години, могат да бъдат повторени и днес независимо от големия принос на нашата съвременна историческа наука за издирването, публикуването и новото осмисляне на великото дело на Апостола.

В „Записките“ Захари Стоянов разказва от позицията на непрекъснато превъзлизащият се разказвач. Разказът му е едновременно лично и обществено преживяване, което му налага различните гледни точки и разпределя уменията му на мемоарист, очевидец, летописец и историк. Известно е, че първоначалният замисъл на „Записките“ бил свързан само с онези случки и събития, в които сам авторът е участвувал и преживял. Но с връщането назад във времето, с припомнянето на събитията и събирането на материала замисълът на Захари Стоянов се разраснал, надхвърлил многократно пределите на конкретно познатото, преживяното. И в широкия контекст на национално-освободителните движения и борби и това конкретно преживяно също получило нови измерения. Естествено с количественото натрупване на събития и факти се осъществява и тяхното ценностно преразпределение и тъкмо в този процес образът на Левски изведнъж израства из дълбините на народната памет, добива за автора на „Записките“ такава конкретност, която започва „да го тревожи“, „да разбърква плановите му“⁴. Сякаш трагичната фигура на Апостола се извисила над струпаните камъни на още непостроения тогава паметник и приковала вниманието му върху себе си, превръщайки се в критерий за истина и святост.

Така образът на Левски, който не се вмества във фактическия събитен ход на „Записките“, присъствува в тях по особен начин — като най-висока мярка за човешка саможертва и героизъм, за скромност и фанатична преданост на народ и отечество. Сякаш всички герои от Априлската епопея, описани в „Записките“, не издържат в някаква степен на избраната от автора най-висока мярка — образът на Левски. Тази най-висока мярка, която той прилага безкомпромисно и към самия себе си, му осигурява и позицията, и правото да съди не само подлещите и предателите на делото, но да не спестява тъмните петънца по апостолския лик и на най-първите и преданите.

Книгата на Захари Стоянов за Левски наистина е едно лирическо отклонение по пътя към „Записките“. Тя се включва в техния контекст и същевременно е във от него поради факта, че не е мемоарна творба и не е пряко свързана с видяното и преживяното от самия автор. Но същевременно тя е знак за това, че авторът си е дал сметка, колко много във всичко видяно и преживяно от самия него присъствува духът на Левски и доколко неговото дело е подготвило този най-свободен израз на народното революционно самосъзнание преди Освобождението — Априлското въстание. Това авторско убеждение е в основата на непрекъснато действащия по страниците на „Записките“ нравствен коректив за делата и приноса на апостолите на въстанието; за реалната равностметка от извършеното и неизвършеното, без преувеличение на фактите и заслугите; за дълбокото разбиране на ситуациите и проявите на народния характер и психология.

Възприемана през контекста на „Записките“, биографията на Левски от Захари Стоянов не е привличала особено много и често литературно-изследователския интерес; сякаш всичко, което е казано като оценка за „Записките“, и добро, и лошо, се отнася и за първата книга на Летописеца. Оценка за самата нея са повече в исторически план и я причисляват преди всичко към големите постижения на автора като публицист. Например Георги Константинов в книгата си за Захари Стоянов, като изтъква връзката между биографията на Левски, „Записките“, „Четите“ и очерците му за Любен Каравелов, подчертава, че „всички те имат общ вътрешен идеологически облик и обща

³ Ст. Каракостов. Захари Стоянов като биограф на Левски. Предговор към изданието на биографията от 1943 г.

⁴ Т. Ташев. Животът на Летописеца. Парго. Част II. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1985, 172—173.

тематика, писани са с една и съща задача, отразяват една цялостна епоха в живота на народа — епохата на Раковски—Каравелов—Левски—Ботев, през която стават най-сериозните опити за самостоятелно освобождаване от турско робство и се подготвя освободителната война. . . . Тези книги са здраво свързани една с друга в един хронологически цикъл и заедно ни въвеждат в любимия свят на Захари Стоянов — света на хъшовете, на комитите, на революционерите, на националната хероика преди Освобождението. . . . Те имаха възвишената задача да възстановят най-достойните моменти от близката народна история, да посочат най-въдъновяващите образи на патриоти, геройството на които създава престижа на народа и правото му да живее свободен и равноправен, и да изобличат ония, които са изкористявали и изкористяват народната борба. . . .⁵

За литературната ни история биографията на Левски е останала в сянката на „Записките“. Докато за качествата на „Записките“ като естетически феномен и своеобразен синтетичен жанр спорът във времето е непрекъсваем, тази биография се нарежда естествено сред постиженията на националната ни публицистика от 80-те години като продължение на великата възрожденска традиция на тези жанрове. Сам авторът скромно е определил труда си като биографичен очерк („чърти из живота“) и повече от това не се простират претенциите му. Той не престава да напомня на читателите си, че книгата му е само начало на онова, което предстои да извърши бъдещият биограф на Левски; дори сам включва в големите си планове този труд, който не успява да осъществи поради ранната си смърт, въпреки че събира много архивни материали и спомени. „Аз правя начало, за да дам повод на ония, които знаят може би повече за живота на безсмъртния Дякон, така щото да имаме един ден възможност за съставянето на пълното му животоописание. . . . За да се напише биографията на Левски — разсъждава Захари Стоянов, — значи да се състави историята на ония български тайни общества, в които участвуваше всичката българска интелигенция, които се наричаха комитети и на които дейността се захваща от 1870—1875 година“ (II, 11—12). Тоест сам авторът си дава сметка за трудността на задачата и съзнателно поставя споменатото подзаглавие, което е едновременно и точен жанров определител: чърти-очерк. От друга страна, той е наясно и с факта, че трудът му не е достатъчно исторически документиран. Единствената му убеденост обаче е, че е необходим и навременен: „Време е вече да погледнем наоколо си“ (II, 11).

Както в „Записките“, така и тук, в биографията на Левски, Захари Стоянов често е принуден да се извинява за пристрастието на своите разсъждения и оценки. Но тази пристрастна обективност е характерна черта на неговия публицистичен маниер, на риторическите му похвати; съчетана със строгото придържане към линията на достоверността и безпогрешния усет при подбора на събитията и фактите⁶, тя гради стилового и художественото единство на публицистиката му.

Като автор на биографията на Левски Захари Стоянов съзнателно избягва сензационно-легендните постановки, прозаизира и демитологизира онези факти, които съдържат в основата си митотворчески механизми, като ги включва в нишката на разказа, без да ги акцентува, но и без да ги пренебрегва, ако те съдържат в себе си нееднократно потвърдена истина. Той не се „разкъсва като Стоян Заимов между стремежа към фактологична точност и легендна постановка“, от което, както отбелязва Никола Георгиев, „неговата биография за Левски твърде лошо пъстее в неорганичното кръстосване на всякакви стилови регистри“⁷. Биографичният очерк на Захари Стоянов за Левски не отбелязва особени отклонения от избрания жанров принцип. И независимо, че това е първата му книга, авторът доказва (ше си послужи отново с квалификацията на Никола Георгиев)⁸, че не е „самоук аутсайдер в полето на българската книжовност“.

⁵ Г. Константинов. Захари Стоянов като публицист и писател. С., 1952, 47—48.

⁶ Н. Георгиев. Как разказва Захари Стоянов. — В „Захари Стоянов. Нови изследвания и материали“. Сборник. С., 1980, 16—77.

⁷ Пак там.

⁸ От същата студия.

а неин радетел с дързост, самочувствие и дарба, която не се нуждае от компромиси на съвестта и угодничества, за да блести. „Аз не пиша за учени и кабинетни знаменитости; когато приближа перото до хартията, не се размислям най-напред дали тая или оная фраза, факт или изражение от написаното ми ще се хареса на височеството, на преосвещенството или пък на негово благородие. Моето перо няма нищо общо ни с техния чай, ни с ордените им, нито пък се придържам от формите на различни авторитети“ (III, 504). Така Захари Стоянов защитава фактологията и позицията си в книгата, критикувана от Стефан Бобчев веднага след излизането ѝ.⁹ Авторът е убеден, че „пише така, както правят, говорят и мислят българите, па където му излезе краят“. Големия си респект към личността и делото на Левски той предава естествено, без екзалтации и без да се стреми да провокира читателското любопитство, като защитава идеята, че героят не се нуждае от патетизация, след като героизмът му не е показан и преднамерен. Като автор той цели да култивира у читателя си съответно, дълбоко осъзнато отношение към Левски. На упрека на Ст. Бобчев, че неговият Левски е „безнравствен и безхарактерен“, Захари Стоянов отговаря: „Аз никога няма да взема за мото, че „чистата и жива действителност била цинизъм и във всичките благородни (sic!) изкуства (курсив на З. Стоянов) трябвало да се остави. Разбирате ли вие тук, читателю, накъде отива думата. То значи, че наместо да съм турял Левски такъв, какъвто си е той, то да съм го проводил напред или на седмото небе да се разходи, или пък в Париж (да си обогороди езика а ла Виктор Юго), та такъв да го представя на читателите, килав и осакатен“ (III, 502).

Известно е, че с появата си и до края на миналия век съчиненията на Захари Стоянов не се възприемат като художествена литература и се противопоставят на Вазовите.¹⁰ Захари Стоянов, който не е лишен от самочувствието на разказвач, има свое определено становище за художествеността на литературата, което се разграничава от налагащата се представа и е ориентирано към социалните и политическите изисквания на литературния момент. Неговата историко-литературна интерпретация на близкото минало (което е и негова съвременност) е изградена върху принципите на „дегероизацията“ и „демистификацията“. Според Захари Стоянов стойността на историческите събития и историческите личности се измерва по количеството и степента на обективната истина в разказаното за тях. В това отношение неговият път към създаването на националните митове е по-сложен от Вазовия и нищо чудно, че съвременната му критика го обвинява в принижаване на героичното минало, прогнотивопоставяйки го на Вазов. Захари Стоянов съзнателно се дистанцира от патриотичната патетика и поетизацията на миналото у Вазов, като не скрива и ироничното си отношение към одата му за Левски („да обогороди езика си а ла Виктор Юго“ е израз с конкретен адрес — Вазов).

Всъщност какво сближава и какво отдалечава двамата връстници и съвременници в приноса им за формирането на народната ни историческа памет? И двамата под напора на събитията и изискванията на времето с произведенията си градят понятия и категории за трайни ценности в националното съзнание; осъществяват необходимите натрупвания, които се превръщат в мотиви и форми за по-нататъшното развитие на българската художествена словесност и на българското изкуство изобщо; създават система от нравствени и естетически критерии за национално себепознание и себеутвърждаване; и за двамата е характерен стимулиращият творчеството им социален лайтмотив — разминаването на следосвобожденската действителност с идеалите на близкото минало; накратко — сближава ги факта, че са връстници и съвременници — отдалечават ги гледните им точки към личностите и събитията, степента и формата на идентификация с тях, на моменти до такава степен, че ги конфронтират.

В пресъздаването на образа и личността на Левски и Вазов, и Захари Стоянов използват един и същ фактически материал — предимно спомените на неговите живи сподвижници и съвременници. В известна степен Вазов е облагодетелствуван от съд-

⁹ В. Марица, бр. 575 от 21. II. 1884.

¹⁰ Цит. статия на Никола Георгиев.

бата — два пъти през живота си е срещнал¹¹. Левски и завинаги е усял да запечата в българското съзнание своя словесен портрет на Апостола, който всяко българче запомня още с първите си читанки: „Левски имаше ръст среден, тънък и строен; очи сиви, почти сини; мустаци червеникави, коса руса, лице бяло, околчесто и изпито от непрестанна мисъл и бдение, но което се оживяваше от една постоянна и естествена веселост“ (Немили-недраги, гл. XI). За външния образ на Левски Захари Стоянов също отделя няколко реда в края на своя биографичен очерк за него: „Той имаше почти среден ръст, пълен в снагата, с извънредно широко чело, с продълговата приятна физиономия, очи сини, мустаци тънки, ясножълти (почти бели), коса тоже жълта. От по-напред, докато той не бил се още компроментирал, бил много по-снажен и здрав, но отпосле захванал малко по-малко да изпадава“ (II, 86).

Почти идентичната информация на двата откъса и модалното им звучене (и двамата автори разказват като очевидци) представят съдържателния пласт на общите смислови значения, зад който стои формалният пласт — от разединяващи и дори противопоставящи елементи. Като изключим доловимите с просто око разлики в субективното възприятие и възпроизвеждане на образа на Апостола, обединяващото ги на пръв поглед модално звучене също е различно в основанията и характеристиките си у двамата автори. Вазов възпроизвежда свои лични впечатления от външния образ на Левски, Захари Стоянов никъде не съобщава директно, че е виждал Левски, освен в тревожните си сънища. Ако това му се беше случило, той не би пропуснал да го опише, да го направи акцент в разказа за живота на Апостола, както предава например спомена си за залавянето му: „... бях в Русчук, когато се получи една от тия депеши, още на 27 декември, след хващането на Левски...“ (II, 76).

Двете изречения, с които Захари Стоянов рисува външния портрет на Левски, представят типичната модална характеристика на неговия разказ, в която редуването и съчетаването на различни глаголни времена и наклонения е художествено функционално и като намерение, и като въздействие. В случая извънредното наклонение в първото изречение и преизказното във второто външно противоречат на законите на българския синтаксис. Но това обикнато противоречие в наративния поток у Захари Стоянов има своите етични и естетически цели и измерения. С редуването и съчетаването на времената и наклоненията авторът примитивизира своя разказ, доближава го максимално до народното просторечие. Всяко снизяване на разказвача-персонаж по страниците на „Записките“ подготвя за възприемането, вникването и осмислянето на сериозната историческа и документална територия на разказа. Детайлният разказ на очевидец, съпроводен с „простодушни“ лирически възгласи и разсъждения на снизения авторов двойник, е непрекъснато контролиран и от обективния поглед на посветения и опитен разказвач, който цели да събуди у своите читатели интерес към историческото знание; да внуши почит и отговорност не само към паметта на героите и тяхната саможертва, но и към самото историческо познание. Захари Стоянов бърза да противопостави на забравата и принизяването на революционното минало цялата истина за него, да представи неговата героика цялостно и постепенно, отвътре и от дистанция.

Захари Стоянов и Вазов градят едновременно митовите на националната героика, като естествено се допълват. Единият я обгръща с поглед от всичките ѝ страни, другият я извисява — отделя от нея поетичната субстанция на възвишеното и героичното. Например това, което постига Вазов в „Пиянството на един народ“ („Под игото“), като патетично разгръща идеята, „как в няколко дена тайно и полка народът порасте с няколко века“, Захари Стоянов внушава (най-вече в „Записките“), описвайки поведението и реакциите на своя двойник-разказвач или създавайки собствения си литературен автошарж, в който истината за авторовата личност прозира някъде по средата между принизяването и преувеличението. Този негов похват като форма на идентификация с народа е основна организираща компонента в микро- и макроструктурите

¹¹ Ил. Бояджиев. Срещите между Вазов и Левски. — АБВ, № 7, 17. II. 1987, с. 7.

на разказа му, непрекъснато действуваша цел с художествена и дидактична перспектива. Този похват на Захари Стоянов е и своеобразен комплексен израз на неговата гражданска, социална и естетическа позиция, която му позволява да поучава народа си по паисиевски, както и да говори от негово име. Такава е и функцията на изявителното наклонение в първото изречение от посочения пример с описанието на външността на Левски.

Например във въведението на „Записките“ (първите две глави), описвайки предисторията на своето посвещение в комитетските дела, Захари Стоянов упорито проектира своите впечатления, наблюдения и умозаключения от живота в русенското читалище „Зора“, от самоубийството на Ангел Кънчев и т. н. все върху съзнанието на непосветения си двойник, на човека, който възприема света около себе си с нормите, внушени му от елементарните народни четива като „Изповедникът“ и „Митарствата на блажена Теодора“, от позициите на човек, който мисли, че „всичко, което пише било във вестници, било в книги, трябва да се взема за чиста монета“. Авторът организира разказа си в една предпамерена ретардация, така че читателят да разкрива „тайните“ преди авторския двойник-разказвач, сякаш над цялото съдържание витае съзаклятническият дух на комитетската организация и на нейния първоапостол Васил Левски. Епизодът със самоубийството на Ангел Кънчев е своеобразна кулминация в просветлението на персонажа-разказвач. Това, което става в съзнанието на непосветения авторски двойник в този момент, диалектически сменя в себе си това, което става в колективното народно съзнание.

Известно е, че със самоубийството на Ангел Кънчев на русенското пристанище пред очите на смаяния народ и турската полиция започва поредицата от трагични събития за комитетската организация, които завършват и със залавянето на самия Левски. Но „това бе начало на новото българско движение“ — заключава авторът. Ново — защото изостря напрежението между „двата елемента на Балканския полуостров — българи и турци“, внася колебание в доверието на турците, които отново след 1868 година са започнали усилено да повтарят думата комита и да „гледат с подозрение българската младеж“. „Убийството на Ангел Кънчев произведе на мене потресаващи впечатления — изповядва разказвачът; — дълго време аз не можех да забравя неговите огнени очи, думите му: „Да живеј България!“, разбития му череп и пр. Няколко ноци наред той ми се вестяваше насън във всичкото свое мъченическо величие. Ангел Кънчев! Той бе за мене същински ангел, той ми развали спокойствието, поколеба моите понятия за тоя и за оня свят. . . (I, 93). . . най-послед моите заключения бяха такива: човек, който се решава да погуби себе си само затова, да не предаде своите братя и да не разплаче множество семейства, той никој път не може да бъде нехранимайко и фантазирана глава, защото е последвал примера на спасителя на човеческия род, който така също погуби себе си за доброто на другите. Тия мои предположения се подкрепиха още по-добре, когато наскоро прочетох една малка книжка под заглавие „Отечество и любов“, преведена от г. Славеиков, в която видях, че и другите хора по света жертвуват себе си за благоденствието на другите и за някаква си *свобода и отечество* (курсив на З. Стоянов), които също така малко ми бяха познати. . .“ (I, 95).

В поредицата от конкретни исторически реални и лични спомени и разсъждения в този разказ-въведение Захари Стоянов вмъква като че ли между другото и една случка от преживяванията на непосветения си двойник-разказвач, която е много характерна за народното митотворчество около личността на Левски. „Пословицата казва, че между каквито хора живееш, такъв и трябва¹² да станеш. Това същото се случи и с мене; малко по-малко успях да се науча да не ставам на всяко гърне мерудия. Понякога обаче, като виждах нещо извънредно, пак се забравях и излязвах из търпението. Тъй например между многото подозрителни личности, които идеха на читалището, имаше един господин, който се мая няколко деня в Русчук и който по облекло-

¹² Императивната форма, в която е употребена известната пословица, също изразява и напомня за авторската последователност в дидактичните цели и намерения.

то си и по обяснението познаваше се, че не е някой прост и долен човек. Но въобразете си, че после няколко дена срещнах тоя същия господин, облечен по-напред с черни дрехи и очила — сега окъсан, с потури и дълга аба, с цървули на краката и една голяма торба на гърба му. Той беше с обръсната брада, почернял и изгорял на слънцето. . .“ (I, 95).

Сигурирана своеобразно в контекста на конкретни споменени за конкретни личности, съратници на Левски — като отец Матей Преображенски-Миткалото, Петраки Златев и пр., — тази случка мимоходом и преднамерено сякаш асоциира с вече митологизираната народна представа за Левски. Но запазвайки анонимността на споменатата личност, представяйки случката като една от многото, откъсвайки я от индивидуалното, авторът ѝ придава обобщителен смисъл, умножава значението ѝ до колективно, до практика изобщо на комитетската организация. Тази случка и формата на нейното представяне е само един от многобройните конкретни примери по страниците на „Записките“ (и не само на тях) за подтекстовото и надтекстовото присъствие на Левски в съзнанието на Захари Стоянов, за желанието му не просто да пише и разказва за Апостола, колкото в написаното и разказаното да витае неговият дух. В интерес на истината и за да не подведе все пак читателя си, че има предвид Левски, авторът напомня, че няма конкретен личен спомен за него, че само е слушал, вече като член на революционния комитет при русенското читалище, „за някого си Василя Дякона“ от своя покровител и приятел тогава Никола Обретенов (чието име споменава за пръв път едва в последната IV част от втората глава на „Записките“).

Като организира разказа си по законите и съзаклятническия дух на комитетската организация, Захари Стоянов пръв провежда, внушава и защитава идеята, „че комитетът в Букурещ преди дохождането на Каравелова, Левски, Ботева, Стамболова и пр. не е бил таен революционен комитет, а нещо от рода на английските клубове“ (I, 75), и че само шпионите, когато са ги питали: „Где е прочие гнездото на Българския революционен комитет?“, са отговаряли: „В Букурещ и Белград“, докато съучастниците и членовете му са казвали: „Навсякъде и никъде“ (I, 83). По думите на проф. Николай Генчев Захари Стоянов „издига Левски на пиедестала на велик организатор на националната революция“, поставяйки го „на границата между великото и гнусното“, противопоставяйки го „на своите опоненти от типа на С. С. Бобчев и Ст. Заимов, които също са възхитени от Левски, но поради това, че служат на чужди интереси, залагат на тези, които са търсели по-разумни пътища за освобождение“¹³. Проф. Николай Генчев внесе и разграничителната формулировка, според която на Вазов принадлежи „първата художествена трактовка на Левски в нашата литература“, а на Захари Стоянов — „първият исторически възглед за него“¹⁴. Но докато в своята художествена интерпретация Вазов сам изчерпва до голяма степен възможностите на подхода си, възгледът на Захари Стоянов в своята публицистична полемика се оказва много поубедителен и устойчив. В исторически план те се появяват почти едновременно. Одата за Левски на Вазов — първата творба от „Епопея на забравените“ — е получила своя „най-прямо повод“¹⁵ от първата статия на Захари Стоянов „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“. След „Левски“ поетът създава оди и за останалите революционери и въстаници, описани от Захари Стоянов в тази статия. С този факт се изчерпва еднопосочният литературен паралел от публицистична статия на единия към литературна творба на другия. Специфичното присъствие на едни и същи исторически реални и тематичната тъждественост на техните текстове по-нататък не е така елементарно еднопосочно. Например как изглежда тематичното тъждество на „Под игото“ и „Записките“, оценено през идеите на Апостола за пътя към всенародното въстание или още по-конкретно, през представата ни за неговия образ и характер? Изводът се налага дори само от най-обобщеното ни познание върху двете произведения. Докато Вазов конкретизира художествено представата си за българския

¹³ Н. Генчев, Васил Левски, 164—165.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ И в. В а з о в. Събрани съчинения. Т. II. С., 1975, с. 467. Бележки към „Епопея на забравените“.

революционер в лицето на Бойчо Огнянов, като влага в неговата характеристика само някои черти от образа на Левски, в „Записките“ Захари Стоянов, който се ръководи преди всичко от идеята да бъде безкомпромисно точен и откровен в разкриването на истината за революционното движение и прецизен в оценките за личния принос в него, не се решава да включи Левски по друг начин, освен като идея, като непостигнатата мярка за човешко и апостолско присъствие в революционното движение и в живота на нацията изобщо. Макар че в процеса на работата мемоарното в творбата му пулсира непрекъснато в рамката „разказ на очевидец и очевидци“¹⁶. Докато Вазов използва фактологичния материал на „Записките“, но съсредоточава вниманието си върху процеса на подготовката на въстанието, като романзира сложната историческа ситуация в типичната за светогледа си романтично-патетична посока, Захари Стоянов концентрира идеите си в равносметката, в „пътя до“ и „пътя след“ въстанието и „кулминацията“ на самото събитие сякаш се е разпростряла над всичко разказано, като трагичната сянка от бесилото на Апостола над цяла България.

Анализирайки исторически обусловените подходи към образа на Левски, проф. Николай Генчев споменава наред с ролята на социалните и политическите фактори и предпоставки (съответстващи на гражданските и класови позиции на различните автори) и особения фермент на „личните психологически подкладки“ в отношението им към Васил Левски. Тези най-субективни, съкровени авторови проекции в разказа (понякога неосъзнати от автора, но често отблъскващи читателя) не остават, разбира се, тайна нито за съвременниците, нито за потомците, а още по-малко за един обективен исторически поглед. Според проф. Н. Генчев в своя публицистичен подход към образа на Левски „Захари Стоянов неслучайно натрапва непрекъснато противоречието: „просто дякочке—велик човек“, а „Вазов не ще да е забравил Ботевите закачки с неговите стихове“¹⁷.

Веднага обаче трябва да се подчертае, че тези най-интимни „психологически подкладки“, стимулирали появата на непреходни български духовни ценности, са просто част от самите тях и си имат своя положителен знак, потвърден многократно от времето и подхвърлени като констатация, между другото прозвучават като недостойно обвинение с късна дата. За литературната история това са само два подхода към една и съща тема, които образно биха могли да бъдат формулирани примерно така: докато Захари Стоянов е „пиян“ заедно с народа си, Иван Вазов е „опиянен“ от „пиянството на един“¹⁸ народ“; или: докато Захари Стоянов се идентифицира със своя героиня, Вазов нещо компенсира чрез патетиката и приповдигнатия тон. И двете позиции, и двата подхода са проникнати от смисъл, далеч надхвърлящ просто една лична амбиция.

Различието в жанровия избор, в естетическото отношение към темата у двамата автори се съизмерва и в етичен човешки план, наречен участие и съучастие, който, пренесен в съответните текстове, притежава и съответните художествени значения и вюшени, които типологично се разминават. Защото по силата на принципа за „участието“ и „съучастието“ нито Иван Вазов би могъл да бъде летописец от типа на Захари Стоянов, нито Захари Стоянов — писател (поет) от типа на Вазов.

Захари Стоянов наистина в някаква степен се идентифицира и с обекта на своята книга за Васил Левски. Но по начало етичната творческа ориентация и избора на обекта са вече степен на авторския идентификационен психологически синдром. У Захари Стоянов тази идентификация е основен вътрешно-психологически двигател за творчество, диктуващ му инвенции и художествени открития в историческия документален

¹⁶ Н. Георгиев. — Цит. статия.

¹⁷ Ето как проф. Н. Генчев представя тази „лична психологическа подкладка“ у другите автори, писали за Левски: „Г. Я. Кирков прави заупокой на душата на Апостола, подтикван от роднински чувства . . . Заимов се блазни от уродливата си мечта да се мери с великите в историята. . . на Благоев много му се иска да минава за находчив в Ботевски стил. Всеки един от участниците в дискусиата около Левски се изпуша в един миг, за да се изладе, че там някъде вдъх душата си има нещичко скрито свое, разбира се, известно на всички.“

¹⁸ Употребата на бройното числително *един* стилистично изразява авторовата дистанция, макар че дистанцията у Вазов означава възхищение, уважение, респект към обекта на изображение — народа.

разказ и мемоара, които поразяват и като осъзнати от автора естетически намерения. Тъкмо талантът на разказвач му диктува да погледне на своето лично участие в историческите събития не от историческа (и в социален, и в ценностен смисъл), а от естетическа, т. е. човешка, гледна точка. Като автор той стопява дистанцията между себе си и най-непросветените народни слоеве, най-напред се идентифицира с тях и това му дава правото да погледне и на необикновено героичното като на най-човешко. Формулата си „просто дяконче—велик човек“ Захари Стоянов не „натрапва непрекъснато“, а чрез нея дидактично внушава, гради онова необходимо самочувствие у непросветените народни слоеве, носители на трудно изкоренимото съзнание, за да стигнат сами до идеята за свободата, така както е проповядвал нейният български първоапостол.

Митологизацията на Левски в текстовете на Захари Стоянов се осъществява с демитологизиращи и демистифициращи средства. Това е художествен подход и естетическо отношение, различно и несравнимо с Вазовото, много по-близо до вкуса и предпочитанията на нашата съвременност, когато „патетиката на фактите е отнета в спора им с поезията“¹⁹.

Между „участието“ на Захари Стоянов и „съучастието“ на Вазов като естетическо отношение към темата за национално-освободителните борби разликата не е постоянна, а исторически променлива величина. Предпочитанията към единия в определени периоди от време не намаляват стойността и приноса на другия. И ако положителната оценка за книгите на Захари Стоянов се допълва и потвърждава с времето, това означава, че е спазена и необходимата естетическа мярка в отношението на автора към героите му (това особено се отнася за присъствието на Левски в цялото му творчество), и към образа на самия себе си. Осъзнал своето историческо право на идентификация с революционните борби на народа, Захари Стоянов не го превръща в капитал, не желае да се прави на писател, въпреки че не му липсват самочувствие и самосъзнание за природната разказваческа дарба, която притежава, и за могъщото въздействие и влияние на своето слово върху читателите.

¹⁹ Вж. Сн. Зарева. — Факт, литература и литература на факта. Пламък, 1987, кн. 3, 111—119.